

Teisingumas I. Kanto praktinės filosofijos teleologijoje

Nerija Putinaitė

LMA Filosofijos ir sociologijos instituto doktorantė
Saltoniškių 58, 26000 Vilnius
tel., faks. (370-2) 75 18 98

Šiuolaikiniai filosofai pateikia daugybę teisingumo apibūdinimų. Paminėsime tik keletą. J. Rawlsas teigia, kad „teisingumas yra pirmoji socialinių institucijų dorybė, kaip tiesa – mąstymo sistemų“ (1, 3). M. Walzeris, pabrėždamas, kad teisingumas remiasi skirtingu vietų, nuopelnų, darbų supratimu, vadinasi, kad jo sąvoka negali būti griežtai apibrėžta, ironiškai ar rimtai tvirtina, kad „teisingas visuomenės sukuria geri apribojimai“ (2, 319). O visus debatus galėtų užbaigti F. Nietzsche’s mintis, kad „turbūt dar niekas nebuvo pakankamai teisingas kalbėdamas apie tai, kas yra teisingumas“ (3, 385).

Šioje pasaulio filosofų polemikoje pasigirsta ir lietuviškas balsas: „Mintis“, „mąstymas“ /.../ „gėris“, „tiesa“, „teisingumas“, „kūrinys“, „menas“, „mokslas“, „religija“ – ak, visa tai yra tik mūsų ilgesio ir nerimo sukurti stabai, tik Niekio falsifikatai ir Esmo simuliacijai“ (4, 294). Šis teiginys turėtų visiems laikams į jų menką vietą pastatyti visus apie teisingumą kalbančius ir ten realias problemas įžvelgiančius mąstytojus. Taigi nuomonės įvairios, tačiau daugumai bendra mintis, kad teisingumas yra svarstyтина problema.

Jei dėl teisingumo nesutaria filosofai, tai gal yra tikslus mokslinis jo apibrėžimas. Net du jų pateikia Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. Teisingumas – tai „visuomenės priedermės (moralinės, socialinės ir politinės) jos narių atžvilgiu samprata ir jos praktinis realizavimas ...“ bei „...teismų valstybinė veikla – baudžiamųjų bylų nagrinėjimas ir įstatymo nustatytų bausmių skyrimas teisiamesiems arba jų išteisinimas ...“ (5, 235). Taigi teisingumas yra visuomeninis priedermių atžvilgiu ir valstybinis – baudimo ar išteisinimo. Filosofijos žodynas pateikia dar vieną teisingu-

mo apibrėžimą: teisingumas ir neteisingumas yra „*moralės* normatyvinės sąvokos, vaidinančios didelį vaidmenį ir socialinėje politinėje masių sąmonėje“ (6, 431). Čia teisingumas pirmiausia yra moralės kategorija, veikianti masių sąmonę. Šios žodynuose atrandamos teisingumo apibrėžtys atrodo esančios dar sunkiau suprantamos negu filosofų pateiktosios.

Apie teisingumą daug ir dar neapibrėžčiau kalba ir nefilosofai bei nemokslininkai. Gana dažnai girdime apie „liaudies teisingumą“, „politinį teisingumą“, „elgesio teisingumą“, „sąmonės teisingumą“, „pažiūrų teisingumą“, „stipriojo teisingumą“, „autoriteto besąlygišką teisingumą“, „galutinį sprendimo teisingumą“, „neatsaukiamą teisingumą“, taip pat ir įvairiuose kontekstuose pasirodančius teisingumo reikalavimus. Teisingumo ieškančių ar siekiančių žmonių galime sutikti visur: gatvėse, ypač gausu jų mitinguose, įvairiose protesto akcijose, įstaigose, troleibusuose, publicistinėse televizijos laidose. Tačiau turbūt retas kuris iš jų galėtų pateikti bent kiek aiškesnį teisingumo apibrėžimą. Visi jaučia, kas teisingumas yra ir jo siekia, tačiau suglumtų, jei paprašytume apibrėžti, kas teisingumas yra. Taip norom nenorom tenka sutikti su J. Dewey'u, teigiančiu, kad teisingumas gali būti laikomas esančiu tos pačios prigimties kaip „paraudimo, šypsojimosi, verkimo fenomenai; ar/ir kaip stimulai, kad kiti veiktų tam tikru būdu – panašiai kaip jaučiui sakoma na ar arkliui „tpru“ (7, 7).

Tačiau jei jau norime sužinoti, kas yra teisingumas, neišvengiamai mums reikia kreiptis ne į svajotojus, veiksmo žmones, o į tuos filosofus, kurie yra ar bent jau manosi atradę teisingumą ir stengiasi apie jį kalbėti.

Vienas iš daugiausiai atradusių mums žinomų filosofų yra Immanuelis Kantas. Nors teisingumas nėra vienas iš didžiausių Kanto atradimų, tačiau jis buvo atrastas kartu su jais, kaip sudėtinė jų dalis, kaip galutinio moralinio žmogaus tikslo būtinas sandas.

Kanto teisingumo, kaip ir moralės apskritai, sampratos viena iš svarbiausių idėjų yra praktinio tikslo idėja. Be abejo, kalbant apie teisingumą, iškyla bendra Kanto filosofijos problema, kurios jis iki galo neišsprendė: teisės ir moralės suderinamumas. Teisės ir moralės sankirtoje

ar jų atskyrimo mes ir atrandame kantiškąjį teisingumą, kurio samprata gana prieštaringa. Šiuos du skirtingus – moralės ir teisės – krantus jungia bendras jų tikslas. Su juo susijusi ir kantiškoji prigimties ar gamtos samprata, kurios čia plačiau netyrinėsime.

Didžiausią dėmesį kreipsime, nors tuo neapsiribosime, į Kanto „Dorovės metafiziką“, sudarytą iš teisės ir dorybių teorijos, kaip aiškiausią Kanto pastangą susieti teisę ir moralę. Teisingumas mus domina tiek, kiek jis yra šias dvi dalis siejanti sąvoka. Viena vertus, jis yra dorybė, kita vertus, teisė jau pagal apibrėžimą turėtų remtis teisingumu.

Parodysime, kad vienas iš dalykų, siejantis šias sritis yra jų bendras tikslas ar idėja, kuri paaiškina ir Kanto reikalavimus teisingumui ir bausmei kaip būtinai jo praktinio reiškimosi priemonei.

1. Galutinis tikslas

Tikslo idėja, viena iš svarbiausių visoje Kanto praktinėje filosofijoje, būdinga visiems Apšvietos filosofams, nors kiekvienas iš jų pripildė ją kitokio turinio.

„Praktinio proto kritikoje“, kai iškyla kolizija tarp tikslo ir priemonių (visa, kas yra gamtoje, yra žmogui skirta, gamta pati žmogui skyrė naudotis kaip priemonėmis, žmogus juk taip pat – gamtinė būtybė), Kantas pabrėžia, kad žmogus yra protinga gamtiška būtybė, vadinasi, išsiskiria iš gamtos ir į ją negali būti žiūrima kaip vien tik į priemonę. Jau tada iškyla klausimas, kurio Kantas toliau neplėtoja, ką reikia laikyti tikslu: ar atskirą žmogų, ar tik žmoniją bei žmogiškumą, kuriam atstovauja tas žmogus. Dažnai kyla mintis, kad konkrečios žmogaus savybės gali būti pajungiamos šiam išoriškam žmogui tikslui, o jo žmogiškumas plėtojamas pagal bendrą visos žmonijos tikslą. Žinoma, šis vaizdas būtų labai supaprastintas, tačiau iš dalies ir teisingas.

Kita vertus, tikslo problema iškyla Kantui kalbant apie gamtos tikslumą. Pasirodo, kad (gamtos) pasaulyje sukurtos palankios sąlygos, kurioms priskiriami karai ir neteisybės, kad vestų žmogų į galutinį tikslą. Čia atsiskleidžia vien tik protingai gamtinei būtybei būdinga savy-

bė – prigimtinis blogis, kuris taip pat tarnauja galutiniam tikslui. Taigi tas tikslas, kuriam palankiausias sąlygas sudaro gamta, veikdama per kitus žmones ir pati, ir kurio galimybės glūdi prigimtyje, yra moralios protingos būtybės sukūrimas.

Labai aiškiai šio tikslo formuluotę atrandame „Sprendimo galios kritikoje“: „jei apskritai turi egzistuoti galutinis tikslas, kurį protas turi mąstyti a priori, tai šis tikslas gali būti tik žmogus (kiekviena protinga pasaulio būtybė), pavaldus moralės dėsniams“ (8, 305). Jau šiame tikslo apibrėžime ryšku tai, kad Kantui daug svarbesnis yra bendrumas, o ne atskirumas. Taigi Kantas apibrėžia bendrą visiems, t. y. visoms protingoms pasaulio būtybėms, tikslą. Žmogui apibūdinti jis pasitelkia dvi jo savybes: protingumą ir buvimą pasaulyje. Šios savybės nėra natūraliai tarpusavyje susietos: jas vienija žmogaus sąvoka. Protingumo reiškimasis pasaulyje atsiskleidžia per pavaldų moralės dėsniams žmogų. Jau čia aptinkame pirmąją Kanto atliktą perskyrą: tarp protingumo ir pasauliškumo, mąstymo ir gamtos.

Gamtą, kaip matėme, Kantas apibūdina kaip tikslingą. Tai taip pat ir žmogaus gamta ar prigimtis: jis turi sugebėjimus, kurie gali ir privalo būti panaudojami jo moralumui pasiekti. Sąmoningai, protingai juos plėtojant, artėjama prie šio galutinio žmogaus tikslo. Prigimtis suteikia žmogui galimybes, sąlygas, o protas – kryptingumą. Tačiau žmogaus pasirinkimą lemia ne vien tik jo protingumas ar neprotingumas, tai yra nesąmoningumas, tačiau ir valia. Kiekviename žmoguje glūdi moralumo pradai, kuris žmogaus valiai pasirodo įsakmiu – kategorinio imperatyvo – pavidalu. Tada jau kiekvienas žmogus pats nusprendžia, paklusti šiam imperatyvumui ar ne, įgyvendinti savo moralinį sąlygotumą, kryptingumą ar blaivytis polinkių neaiškume. Čia žmogaus prigimtis ar gamta jau pasirodo kaip kliūtis moralumui, tačiau tokia kliūtis, kaip Kantas dažnai pabrėžia, kurią įveikus moralumas tik sustiprėja.

Taigi žmogaus gamtiškumas, arba jo prigimtis, Kanto filosofijoje yra dvejiopa. Viena vertus, prigimtis jam suteikia sugebėjimus ir polinkius, kurie padeda pasiekti galutinį tikslą. Kita vertus, šie polinkiai tam prieštarauja, kreipdami valią įvairiomis kryptimis ir ją klaidindami, nors ir

jie negatyviai prisideda prie šio galutinio tikslo siekimo. Vadinasi, prigimtis (dabar mes tai skirstome į žmogaus psichiškumą ir fiziškumą) pastato žmogų prieš kraštutinumą galimybę: savo gamtiškumą pajungti galutinio tikslo siekimui ar šiame gamtiškume pasiklysti, paklūstant tik gamtiniam būtinumui.

Laisvės ar pasirinkimo galimybė suteikiama žmogaus valiai. Jo pasirinkimas yra griežtas: valia paklūsta moraliniam imperatyvumui arba nepaklūsta. Čia negali būti jokios polinkių ar pasirinkimų skalės. Tokią gamtiškųjų galimybių skalę mums suteikia prigimtis. Moralumas, nors su gamtiškumu ir susietas, bet yra už jo. Kantas pabrėžia, kad dorybės negali būti nustatomos pagal vidurio tarp dviejų kraštutinumų suradimą. Dorybę Kantas sieja su bekompromisišku valios apsisprendimu, nes valia yra tai, kas gali būti laisva nuo gamtiškumo. Kantas linkęs pabrėžti, kad valia ne tik gali, bet ir privalo būti laisva nuo gamtiškumo. Gamtiškumo sąvoka yra neapibrėžta Kanto moralės teorijoje, kurioje gamtiškumui galime priskirti ir valią.

Kantas tęsia Naujųjų laikų tradiciją, pabrėždamas sprendžiamąją ar išaiškinančiąją (nes sprendžia tik valia) proto reikšmę. Protas išvaduoja nuo prietarų, klaidingų vaizdinių. Protas atskleidžia tai, kas yra žmogus ir kuo jis gali būti, moralinis imperatyvumas tam suteikia privalomumo modusą.

Tačiau šis tikslas turi būti ne tik aiškus, privalomas, tačiau ir patrauklus. Estetinio išgyvenimo sugebėjimas yra tai, kas leidžia žmogui žavėtis moralumu, moraliniais poelgiais, nors jie ir sukelia jam gana nemalonius išgyvenimus ir gali atnešti beveik visas įmanomas žmogui patirti nelaimės. O ką jau bekalbėti apie tai, koks sunkus yra vidinis, valios apsisprendimas moralumui, vidinio priešo įveikimas. Nepaisant to, žmogus, stebėdamas tai lyg iš šalies, išgyvena didingumą, patiria laimę, matydamas šią moralumo pergalę: „vis dėlto asmenyje, kuris atlieka visas savo pareigas, matome tam tikrą didingumą bei orumą“ (9, 77).

Taigi galutinis žmogaus tikslas – tapimas moralia būtybe – yra aiškus dėl proto, privalomas dėl moralinio imperatyvumo ir patrauklus dėl

estetinio pasitenkinimo juo. Vadinasi, žmogaus laimės išgyvenimas ir jo moralumo siekį lydį skaudūs išgyvenimai yra skirtingų plotmių dalykai.

Pasak Kanto, laimės, bent jau galutinės, jokių būdu negalima sieti su materialinių gėrybių teikiama laime, nes ši yra nesavarankiška ir laikina. O nelaimės galime sieti arba su blogiu, kuris save griauja pats, arba su išgyvenimais, kurie būtini moralumo siekimo kelyje ir yra jam išoriški.

Būtina paminėti, kad šis tikslas yra tik siekiamybė ir niekad šiame pasaulyje pasiektas nebus. Klysta žmonės, manydami, kad jie gali būti tobulai dori. Toliau, kol žmogus yra pasaulio, vadinasi, gamtiška būtybė, tol bus kliūčių jo moralumui. Žmogus kaip protinga pasaulio būtybė turi savo moralumo tikslą, kita vertus, šis tikslas – nuolatinė siekiamybė, bet ne pasiekimas. Šis tikslas yra kiekvienos protingos pasaulio būtybės siekiamybė, nes jį protas mąsto a priori, nors dėl jo ir apsisprendžia kiekvieno atskira valia. Valios apsisprendimas yra konkretus savo turiniu, nors ir visuotinis savo forma. Estetinis išgyvenimas taip pat yra subjektyvus, tačiau objektyviai, savo turinio atžvilgiu, visuotinis.

Taigi protingai pasaulio būtybei, siekiant jos galutinio tikslo, atskleidžia trys bendrumo ar visuotinumų lygiai: proto mąstymo aprioriškumas, valios sprendimo visuotinumai turinio atžvilgiu ir estetinio išgyvenimo bendrumas formos atžvilgiu.

Kyla klausimas, kokią reikšmę, siekiant galutinio tikslo, turi protingos pasaulio būtybės išskirtinumas, t. y. individualios gamtos sąlygos, individualios prigimties savybės, individualūs pojūčiai, kurių atskirumo ar išskirtinumo aptarimui Kantas didesnio dėmesio nesmerkia, priskirdamas juos patologijoms.

Kantas teigia, kad moralios būtybės sukūrimas yra ne tik protingos pasaulio būtybės, bet ir gamtos galutinis tikslas. Visa, kas aptinkama gamtoje ar sukurama žmogaus, yra priemonės šiam tikslui. Taigi Kantui bet kurio praktinio vertinimo atskaitos taškas yra moralumas: žmogaus orumas turi absoliučią vertę.

Praktinis žmonių tarpusavio vertinimo pamatas yra teisingumas. Nors Kantas neretai užsimena apie mumyse esantį vidinį teisėją, aišku, kad teisingumas ir baudmė jo filosofijoje pirmiausiai siejami su išoriniu tei-

sumu ir teisėtumu. Bandant atskleisti teisingumo vaidmenį siekiant galutinio tikslo, svarbiausias yra Kanto atliktas prigimtinės ir pilietinės būklės atskyrimas.

2. Prigimtinė ir pilietinė būklė

Prigimtinė ir pilietinė būklė Kanto filosofijoje gali būti suprastos kaip galutinio tikslo siekimo pakopos. Iš pirmo žvilgsnio šių būklių išskyrimas primena žemesniojo ir aukštesniojo sugebėjimo norėti, tarp kurių turi pasirinkti valia, atskyrimą moralės filosofijoje.

Mums įdomus ne tiek šių būklių aprašymų skirtumas, kiek Kanto parodyta galimybė pereiti į pilietinę būklę, juolab kad prigimtinės ir pilietinės būklių atskyrimas yra dažnas Naujųjų laikų politinių mąstytojų raštuose.

Teisingumas Kantui yra pilietinė dorybė, esanti tik pilietinėje būklėje: „Nors jo natūrali būklė turėtų būti *neteisingumo (iniustus)* būklė, kai vienas kitą priima pagal tai, kokio dydžio gryną prievartą šis gali panaudoti; tačiau tai buvo *teisingumo nebuvimo* būseną (*status iustitia vacuus*)“ (10, 430). Kantui nėra svarbus teisingumo atsiradimo būdas. Mes aptarsime jo pagrindus ir reiškimaši, prisidedant prie galutinio žmogaus tikslo pasiekimo.

Teisingumas nėra prigimtinis sugebėjimas. Žmogus teisingumo jausmą turi išsiugdyti, taigi ir pats teisingumas, kaip ir pilietinė būklė, yra tikslas. Kita vertus, teisingumas nėra atskiras, savarankiškas dalykas. Jis tikrovėje reiškiasi bausme, atstatant tam tikrą pilietinės būklės vidinę pusiausvyrą. Tą pusiausvyrą yra įgijusi išleistų įstatymų forma: kas šiuos įstatymus pažeidžia, yra baudžiamas. Įstatymų leidyba nėra atsitiktinis dalykas, o visų suvienytų valių susitarimas: „Įstatymų leidybai tikroviškai suvienytos bendros valios būklė yra pilietinė būklė“ (10, 375). Tas, kuris pažeidžia įstatymus, sulaužo šį valios bendrumą ir turi būti nubaustas.

Tokia yra Kanto nusakytos pilietinės būklės forma: visų suvienyta valia bendrai įstatymų leidybai kaip susitarimas dėl tų įstatymų laikymosi. Tačiau jei žvelgsime į šio pilietinės būklės apibūdinimo turinį, iš-

kils daug klausimų. Pirmiausia, kas Kantui yra svarbiau, kalbant apie įstatymų pažeidimą: ar kad pažeidžiamas visuotinumumas, bendras siekis, ar tam tikra esanti, įstatymais nustatyta, tvarka?

Kantas teigia, kad kiekvienas turi savo valią ir yra laisvas siekti savo tikslų, tai yra elgtis pagal savivalę. Kiekvienas siekia savų tikslų (prigimtinė būklė), kuriuos apriboja susitarimas (pilietinė būklė). Kai jau yra pilietinė būklė, elgtis taip, lyg būtume prigimtinėje, t. y. neatsižvelgiant į esančias bendros valios įstatymines išraiškas, yra nusikalstamas veiksmas. Vadinasi, pilietinė būklė yra ne vien tik siekiamybė, bet jau esantis pasiekimas, kurį žmogus atranda. Ji nėra sukuriama kartą visiems dėl kokio nors dalyko susitarus, ji nuolat kuriama ir papildoma keliašaliais susitarimais. Taigi pilietinė būklė, kurios pagrindas yra bendrų susitarimų, vadinasi, nevienašalių įsipareigojimų laikymasis, arba palaikoma, prie jos prisidedant, arba ne, už tai sulaukiant pelnytos bausmės. Tačiau šis palaikymas ar nepalaikymas nėra toks griežtas, kaip atskiros valios paklusimas moraliniam imperatyvumui.

Pilietinės būklės palaikymą rodo į ją nukreiptas siekis, pastanga laikytis jos principų. Prigimtinės būklės pagrindas yra gryna jėga ar prievarta, siekiant savavališkų tikslų; pilietinės būklės – garbė, garbingas susitarimų laikymasis.

Praėjo pora šimtmečių po Kanto raštų pasirodymo, kol daugelio filosofų apmąstymai nukrypo į žmogaus socializacijos raidos tyrimus. Atrodo, kad tai, ką mes dabar vadiname socializacija, Kantas aptarė kalbėdamas apie perėjimą nuo prigimtinės būklės į pilietinę ir nuosekliai aptardamas daugelį galimų pilietinės būklės pažeidimų.

Kalbėdamas apie įstatymų leidimą, Kantas pabrėžia, kad valios yra tikroviškai suvienytos į bendrą valią. Taigi pilietinė būklė yra ne idėja, o realybė. Valių bendrumo atžvilgiu tai yra tikrovė, atskirai valiai – siekiamybė. Šis pilietinės būklės tikrumo aspektas yra labai svarbus. Tikrumas Kanto kategorijų lentelėje priklauso modalumo kategorijoms, kartu su galimybe ir būtinumu. Tikrumo postulatas žymi realius patyrimo sąryšius: „*Vien tik* daikto sąvokoje negalima rasti jo egzistavimo požymio. Nors daikto sąvoka būtų tokia išsami, kad joje nieko netrūktų mūsų

tyti daiktui ir visiems jo vidiniams apibrėžtumams“ (11, 216). Tikrumo požymis ir yra suvokimas, teikiantis medžiagą daikto sąvokai. Todėl pilietinė būklė yra įsisąmonintos tvarkos, kitaip – praktiškai protinga, būklė. Todėl ji gali būti suprasta kaip įsisąmonintas esančios daiktų tvarkos tikrumas. Prigimtinė būklė tokių apibrėžtumų neturi: ji yra neįsisąmoninta, neprotinga, vadinasi, betikslė būklė.

Prigimtinė būklė gali būti apibrėžta kaip pilietinės būklės, taip pat ir teisingumo, nebuvimas. Pilietinė būklė yra tikra, egzistuojanti, jos pagrindas yra absoliučią vertę turintis teisingumas. Prigimtinėje būklėje keičiamasi reliatyviomis vertėmis. Jei pilietinė būklė yra tikra, tai tikras teisingumas gali reikštis tik tikromis bausmėmis ir tikra prievarta. Kantas jos būtinumą pagrindžia, remdamasis teisingumo idėja.

3. *Prievarta ir teisingumas*

Jau savivalės apribojimas sudarant sutartis yra tam tikra vidinė prievarta, kurios tikslas yra palaikyti pilietinę būklę. Savanoriškas savivalės apribojimas sukuria neprievartinę būklę. Jei ši vidinė prievarta yra skirta pasiekti tam tikrai būklei, tai teisingumas numato tą prievartą, kurios dėka palaikoma esama tvarka, teisinė, teisėta būklė: teisingumas palaiiko teisėtumą.

Kai kalbame apie teisingumą ir teisėtumą Kanto filosofijoje, kyla klausimas, kuo šios sąvokos tapačios ir kuo skiriasi. Dar kartą, tačiau jau kitame lygmenyje, kyla realumo problema. Teisėta yra tai, kas neprieštaruoja bendrai valios išraiškai – įstatymams. Teisinga yra tai, kas baudžia neteisėtus veiksmus, tačiau pilietinėje būklėje gali prisitaikyti įvairių realių sąryšių. Kyla klausimas, ar gali būti vienas kitam prieštaraujančių susitarimų. Be abejo, to įvykti negali, jei susitarimų pagrindas yra garbingumas ar teisingumas. Prieštaraujantys vienas kitam susitariamai galėtų atsirasti tik ten, kur teisingumas paverčiamas koku kitu, reliatyvią vertę turinčiu dalyku.

Galimi du teisingumo Kanto filosofijoje aptarimo būdai. Pirma, ne-teisingumas atsiranda ten, kur prigimtinė būklė prasiskverbia į pilieti-

nę, teisėtą, būklę. Jeigu taip, tai teisingumo tikslas yra nubrėžti ribas tarp prigimtinės ir pilietinės būklės. Kadangi, kaip matėme, prigimtinė būklė neišnyksta, pasiekus pilietinę, o išlieka kaip šios neigimas, tai ir teisingumas yra nuolatinio šių būklių apribojimo priemonė. O kiekvienas apribojimas siekiant tam tikro tikslo yra (išorinė ar vidinė) prievarta. Pilietinėje būklėje ši prievarta yra teisėta: „tokia yra prievarta, kuri kaip kliūtis priešpriešinama laisvės trukdymams, yra suderinama su laisve pagal visuotinius dėsnius, t. y. teisėta“ (10, 338–339). Galime klausti, kas leidžia teigti prievartą esant teisėtai panaudotiną teisingumo vardan ir koks šios prievartos pobūdis.

Antra, neteisingumas atsiranda kaip sąmoningas neteisingumas, apsisprendžiant, kai suvokiamas jo amoralumas. Tačiau toks neteisingumas jau yra akivaizdžiai ir griežčiausiai baustinas nusikaltimas. Bet kokio išsąmoninto tikslo pasiekimą Kantas pirmiausia sieja su apribojimais, nes tikslo siekimas dažniausiai prieštarauja natūraliems polinkiams ar prigimčiai. Vienas iš tokių natūralių vieno žmogaus polinkių kito atžvilgiu yra iš savivalės kylanti prievarta. Ir kuo mažiau šiai prievartai trukdoma, tuo labiau ji patenkina savavališkus prigimtinius polinkius.

Ar prievarta yra teisėta pilietinėje būklėje? Jos teisėtumą galima grįsti tuo, kad prievarta atsiranda tik ten, kur ji jau buvo panaudota. Tačiau „prievartos prieš prievartą“ principas galioja prigimtinėje, o ne pilietinėje būklėje. Tas, kas prievartą daro teisėta, yra viešas jos paskelbimas teisme: „Teismo sprendimas (nuosprendis) yra atskiras viešojo teisingumo (*iustitiae distributivae*) veiksmas, atliktas valstybės valdytojo (teisėjo ar teismo)“ (10, 436). Teisminė prievarta (*richterliche Gewalt*) yra pilietinės teisės bruožas, nurodantis į baudžiamojo teisingumo buvimą. Iš savivalės kylanti prievarta yra nusikaltimas, už kurį turi būti baudžiama; teisminė prievarta atkuria teisingumą, kuris yra būtinas, kad pilietinė būklė išliktų. Bausmės „nori teisingumas, kaip visuotiniais a priori grįstais dėsniais besiremiančios teisinės prievartos idėja“ (10, 456).

Teisingumas nėra tikrovės dalykas, kaip kad pilietinė būklė: jis yra idėja teisminės prievartos, kuri remiasi aprioriškumu, taigi ji yra ne susitarimo dalykas, o besąlygiškai imperatyvi. Vadinasi, teisingumas, ku-

ris yra kitas imperatyvo pavadinimas, yra ne tik pilietinės būklės išlikimo sąlyga, bet ir jos pagrindas bei buvimo principas. Taigi kaip morali būtybė atsiranda jos valiai paklusus moraliniam imperatyvumui, taip ir pilietinė būklė – palankiausia būklė šiai būtybei ugdyti – valioms susivienijus teisingumo principo pagrindu.

Teisminė prievarta pilietinėje būklėje reiškiasi kaip būtinybė iškęsti nustatytą bausmę. Jei formalus teisminės prievartos aprašymas mums dar gali pasirodyti suprantamas ir priimtinas, tai Kanto nurodytas turinys ar bausmės pobūdis mus verčia stebėtis ir atrodo prasilenkiantis su moralios būtybės kūrimo tikslu. Pilietinėje būklėje sudaromos palankiausios sąlygos kreipti šią būtybę moralumo link. Gerai suprantamas ir pačios teisminės prievartos, apribojančios savivalę, būtinumas. Ji gali turėti ne tik auklėjamąją reikšmę, bet yra būtina, kad pilietinė būklė išliktų. Tačiau Kantui prakalbus apie konkrečias bausmes, ypač mirties bausmę, kyla klausimas, ar to tikrai nori teisingumas ir ar šių bausmių vykdymas tikrai atliktų moralizuojančią, o ne demoralizuojančią funkciją, nors jų paskyrimas ir griežtai remtųsi teisingumo principu. Nekyla abejonių, kad teisingumas yra svarbus sudarant sutartis, tačiau galime suabejoti dėl būtinios prievartos dydžio teisingumui palaikyti. Kaip ir dėl to, ar teisingumo-bausmės mechanizmas yra toks svarbus moraliai protingai būtybei išugdyti.

4. Mirties bausmė: lygybės principas

Mes galime kelti klausimą, kuris Kantui neiškilo, nukreiptą į lygybės principą: ar principas gali būti neteisingas. Kantas teigia, „joks kitas principas neturi didesnės reikšmės už lygybės teisingumo svarstyklėse principą (pasveriant teisingumą), kad jos nekryptų nei į viena, nei į kitą pusę“ (10, 453). Toks lygybės principo apibūdinimas atrodo esąs gana įprastas ir jokių didesnių abejonių nesukelia. Šį principą paaiškina iš jo plaukianti taisyklė: „jei jis nužudė, jis turi mirti“ (10, 455).

Tačiau tokia bausmė nėra tik nusikaltėlio, sutvarkyto ir įstatymais paremtu gyvenimo trukdžio, pašalinimas, bet ir paties nusikaltimo pa-

sėmių panaikinimas. O blogiausios nusikaltimo pasekmės ne aukai ir ne kitiems žmonėms, o pačiam nusikaltėliui, tiksliau, nusikaltėlio moralumui ar galutiniam jo, kaip protingos pasaulio būtybės, tikslui: nusikaltėlyje sugriaunamas moralumas. Kita vertus, ir kitai protingai moraliai būtybei tampa neįmanomas jos galutinio tikslo siekimas. Taigi nusikaltėlis pažeidžia ne tik aukos, bet ir savo žmogiškumą.

Kantas teigia, kad nusikaltėlio moralumas sunaikinamas negrįžtamai. Taigi toks nusikaltėlis toliau gyventų atskirtas nuo savo ir nuo visos gamtos tikslo, vadinasi, jo egzistencija būtų betikslė, o gyvenimas – pasibaisėtinas. Toks žmogus yra žmogiškumo karikatūra. Todėl žudikas pats siekia tokio gyvenimo pabaigos: „Taigi nėra tokio atpildo, kuris atpirtų nusikaltimą, išskyrus išvaduojančią mirtį, teisiškai įvykdytą kaltininkui po visų žiaurumų, kurie kenčiančio asmens žmogiškumą galėjo padaryti pasibaisėtiną“ (10, 455).

Kantas kalba apie protingą, savo veiksmus apmąstančią pasaulio būtybę, tačiau net taip apibūdinus žmogų, lygybės principas atrodo sunkiai suprantamas, net jei ta žmogiška empatija, kuriai Kantas skiria nemažai dėmesio, ir yra visiška, peržengianti visus žmonių, šiuo atveju nusikaltėlio ir aukos, skirtumus. Lygybės principas yra veiksmo intencijų ir jo padarinių pačiam sau visiškos simetrijos principas: „kokį ne dėl kito kaltės blogį tu kam kitam pats šalyje padarai, padarai tu pats sau. Išplūsti tu jį, išplūsti pats save; apvagi tu jį, apvagi pats save; suduodi jam, suduodi pats sau; nužudai tu jį, nužudai pats save“ (10, 454–455).

Šį atitikimą galime suprasti tik tada, kai kalbame apie labai siaurą – sąmoningai iš anksto apgalvotų veiksmų – sritį. Toks nusikaltimas nusikaltėlio žmogiškumą tikrai iškreipia pasibaisėtinais. Tačiau Kantas kažin ar galėtų nurodyti tinkamą bausmę už afektų sukeltus nusikaltimus, kurių ir yra daugiausia. Lygybės principas yra vertumo lygybės principas. Reliatyvaus vertumo dalykai yra tie, kurie nėra tikslai patys savaime, jiems priešpriešinami absoliučios vertės, orumu pagrįsti dalykai, kuriems negali būti surastas joks ekvivalentas. Žmogaus orumo pažeidimas ir yra didžiausias nusikaltimas.

Kantas pabrėžia ir bausmės būtiną teismišką pobūdį. Teismas yra ta valių bendrumo pasireiškimo vieta, kurioje negalioja simetrija tarp veikimo sumanymo ir jo pasekmių, nes joks kitas, sprendimas nėra taip visapusiškai apsvarstytas ir protu pasvertas kaip teismo. Vadinasi teismas, teisingumo reikšimosi vieta, vadovaujasi išskirtiniais principais ir nusprendžia dėl išskirtinių veiksmų. Teismas sprendžia pagal galutinį tikslą ir pagal nusikaltimo mastą siekiant galutinio tikslo.

Ar galime manyti, kad už atsitiktinę ar afektų poveikyje įvykdytą žmogžudystę nebus baudžiama pilietinės būklės teisme? Tokia žmogžudystė ar net toks nusikaltimas gali būti įvykdyti tik prigimtinėje būklėje, kurioje nėra nei teisingumo, nei jį pasveriančio lygybės principo. Todėl tokius žmones turbūt reikia ne bausti, o šviesti ir auklėti. Pats Kantas „Teisės teorijoje“ to netiria, tačiau matyti, kad po jos einanti ir ją papildanti „Dorybių teorija“ kreipia į šį uždavinį.

5. Teisingumo ribos

Taigi Kanto „Teisės teorijoje“, kurią galėtume vadinti pilietinio veikimo teorija, išdėstyta gana siaura ir griežta teisingumo samprata. Pirmiausia teisingumas vykdomas tik pilietinės būklės ribose. Tai yra apsvarstytų ir nuspręstų veiksmų būklė, kai atsakoma už susitarimus. Būklė, kurios pagrindas yra aprioriniai visuotiniai proto dėsniai, kurioje įstatymai leidžiami suvienyta valia, be abejo, yra palankiausia protingos pasaulio būtybės galutiniam tikslui siekti. Tačiau šalia šios yra prigimtinė būklė, kurioje viešpatauja gamtiškumas. Tik protingai auklėjamas ir šviečiamas žmogus gali įsisąmoninti savo tikslą, jausti palankumą jo atžvilgiu, jo siekti bei tapti įstatymų kitiems leidėju.

Čia susiduriame su vienu iš Kanto praktinės filosofijos paradoksų ar neatitikimų. Viena vertus, atradome, kad pilietinė, teisingumo ir teisėtumo, būklė yra palankiausia moraliai būtybei atsirasti; kita vertus, moraliai būtybė turi būti ugdoma, vedama: jos elgesio moralumas nėra prigimtines duotas dalykas. Tai leidžia manyti, kad pilietinė, keliašaliais susitarimais grindžiama būklė yra pasiekiamą auklėjant ir ugdant, kad ši būklė nurodo auklėjimo tikslus.

Moralumas nėra vien tik įsisamoninimas ir tik aprioriniais proto principais paremtas veikimas. Moralumas Kantui nėra tik prievarta, pirmiausia išorinė (auklėjant, baudžiant), o po to – ir vidinė. Moralumas atneša laimės pajautimą, atsietą nuo pasaulyje patiriamų nelaimių: jis yra ir sprendimo galios išugdymas.

Pilietinėje visuomenėje savivalės ribos negali būti nubėžtos taip griežtai, kaip kategorinio imperatyvo veikimo brėžiamos ribos. Savivalės laisvės apribojimas pilietinėje visuomenėje atitinka jos kultūros lygį: „Protingai būtybei būdingas sugebėjimas kelti bet kuriuos tikslus apskritai (vadinasi, kaip laisvai) išsiugdymas yra kultūra“ (8, 287).

Galime numanyti, kad ta prievarta, apie kurią kalba Kantas, yra bendra kultūrinė prievarta, o bausmė – tam tikra kultūrinė izoliacija, atsidūrimas už bendrai kuriamos kultūrinės erdvės ribų. Vadinasi, žmogui, esančiam už pilietinės būklės, yra atimta jo kūrybinės raiškos galimybė: „Juk tai, kad žmogus paklūsta moraliniam dėsniui, žinoma, visai nėra nieko didinga, bet didingumą sudaro tai, kad žmogus yra to dėsniokūrėjas ir tik todėl jam paklūsta“ (9, 77).

Pilietinės būklės teisingumo ribos yra tokios, kur kiekvienas gali siekti savų tikslų, kuriose jis pats yra sau tikslas ir niekaip negali būti panaudotas kaip priemonė kieno nors kito tikslams. Pilietinė būklė ir yra iš apribotos savivalės laisvės kylančių žmonių tarpusavio santykių visuma: „Teisingas (*recht*) elgesys yra tas, kuris ar pagal kurio maksimumą savivalės laisvė gali būti suderinta su kiekvieno laisve pagal visuotinį dėsni“ (10, 337). Teisingumo nubrėžtose ribose žmogus laisvai, vadinasi, kūrybiškai, siekia savų tikslų. Tai tam tikro nebylaus kultūrinio susitarimo laikymasis, kurio nepaisantys yra baudžiami ne fiziškai, bet kultūriškai: aplinkinių lieka nesuprasti.

Tačiau čia jau mums reikėtų aptarti „Sprendimo galios kritikoje“ aptinkamas teisingumo teorijos implikacijas: tai tam tikros skonio erdvės, pagal kurią sprendžiama, sukūrimas. Taigi sukurtoji pilietinė būsena pasirodo kaip antroji, laisvoji, prigimtis. Kartu tai minimalaus suinteresuotumo sprendžiamais dalykais, o tai yra ir būtina teisingo apsisprendimo sąlyga, erdvė: „Norint skonio dalykuose būti teisėju, negalima nė mažiausiai būti suinteresuotam daikto egzistavimu, šiuo požiūriu reikia

būti visiškai indiferentiškam“ (8, 57). Nešališkas pasitenkinimo ar nepasitenkinimo jausmo apsisprendžiant išgyvenimas ir gali būti teisingumo ar neteisingumo rodiklis. Žmogaus orumas, turintis absoliučią vertę, kaip pabrėžia Kantas, yra sugebėjimas kurti visuotinius dėsnius, su sąlyga, kad jiems paklus ir pats kūrėjas.

Estetikos svarbą Kanto praktinei filosofijai ir teisingumo sampratai rodo kai kurios jo kategorijos. Pilietinė būklė nėra griežtai nei teisės, nei moralės, o veikiau estetikos kategorija, kaip ir Kanto dažnai pabrėžiamas žmogaus polinkis į bendruomeniškumą. Kanto teisingumo teorija peržengia teisės metafizikos ribas į estetikos teoriją. Jei bausmę ir teisingumą suprasime ne tiek kaip veikimo, t. y. ne kaip interakcinius santykius, o kaip savitarpio supratimą ir kultūrinį keitimąsi, Kanto teisingumas ir bausmė mums bus daug geriau suprantami. Juo labiau, kad ir pilietinė būklė nėra tik prekybinių tarpžmogiškų santykių visuma, nors būtent jiems Kantas skiria nemažai dėmesio. Pilietinės būklės pagrindinis bruožas yra teisingumu paremtų santykių tarp žmonių buvimas.

Būtina atkreipti dėmesį ir į dar vieną Kanto teisingumo sampratos aspektą. Tai – įstatymais tampa susitarimai. Nusikaltimas yra susitarimo nesilaikymas. Kaip žinome, susitarimų yra įvairių, net tokių, už kuriuos pagal įstatymus negalėtume būti nubausti. Vadinasi, Kanto lygybės principas leidžia teigti, kad viešasis teisingumas vykdomas ne realiai egzistuojančių teisminių struktūrų, kurių ryšys su teisingumu panašus kaip prigimties ir jos tikslo. Klausimas, kur yra ši viešojo teisingumo įgyvendinimo vieta, lieka neatsakytas.

Tai vyksta ne gamtiškumo-protingumo, o valios laisvės-moralinio tikslo prieštaroje. Teisingumas žmonių visuomenėje atlieka tokį pat vaidmenį kaip laisvė pasirenkant moralumą. Kaip laisvė susieta su paklusi- mu moraliniam imperatyvumui, taip teisingumas – su prievarta. Teisė- jas, esantis žmogaus viduje, imperatyviai gina kito žmogaus teises.

Žmogaus valios laisvė ir teisingumas nėra tapatūs dalykai, nors juos abu sieja savivalės apribojimas. Tačiau valios laisvė be teisingumo, nenu- rodant išorinio veikimo savivalės apribojimo tikslo, būtų sunkiai supran- tamas dalykas. Vienas pats žmogus moralus negali būti, taip pat kaip ir ne

kiekvienas nebaudžiamas veikimas yra teisingas. Galime numanyti, kad valios laisvė ir teisingumas yra skirtingos moralinio imperatyvumo šakos. Valia jam paklūsta, teisingumas kuria ir palaiko tam palankią aplinką. Kita vertus, žmogus prie jos pripranta auklėjamas. Todėl Kanto teisingumo sampratą išryškina jo pedagogikos ir estetikos teorija.

Išvados

Aptarę Kanto teisingumo sampratą galutinio žmogaus tikslo atžvilgiu, galime padaryti kelias išvadas. Pirma, Kanto teisingumas negali būti suprastas kaip kategorinio imperatyvo sinonimas: jie yra viena kitą paaiškinančios sąvokos. Teisingumas gali reikšti pasauliškoje žmogaus, protingos pasaulio būtybės, pusėje. Teisingumo svarba, priskiriant jam absoliučią vertę, nurodo į tai, kad Kantui lygiai svarbios abi šios žmogaus pusės: be žmogaus praktinio veikimo jo moralumas ir liktų tik galimybė. Taigi moralia būtybe žmogus gali tapti tik veikdamas išoriniame pasaulyje, tarp kitų žmonių ir kartu su jais.

Veikiančiam žmogui atsiveria dvi veikimo galimybės: prigimtinė ir pilietinė būklė. Pirmojoje vyrauja savavališka galia ir prievarta, antrosios pagrindas yra teisingumas, garbingas keliašalių susitarimų laikymasis. Teisingumas yra pilietinės visuomenės pagrindas ir reiškimosi būdas. Pagal tai galime išskirti (to Kantas aiškiai neatliko) dvi teisingumo apibrėžtis: viena, teisingumas, turintis absoliučią vertę, garbingumas sudarant sutartis ir jų laikantis; antra, bausmės ir atpildo teisingumas, kuris paskelbiamas viešajame teisme ir prasižengusiajam yra išorinė prievarta.

Viešasis bausmės teisingumas toks yra tik tada, kai remiasi teisingumo idėja, lygybės principu. Šis lygybės principas, teisingo pasvėrimo ar atpildo principas, sukelia daug klausimų, ypač Kantui aptariant mirties bausmę. Todėl klausimas, ar mirties bausmė yra būtinas dalykas siekiant galutinio žmogaus tikslo ir ar mirtis yra (praktiškai) vertesnė už (moralinės) negarbės pažymėtą gyvenimą, atsakomas vienareikšmiškai. Kantas garbingumui, kaip ir teisingumui, suteikia absoliučią, su niekuo

nepalyginamą vertę. Tik garbingumas ir teisingumas stiprina žmogaus moralumą, o jų pažeidimas jį sunaikina.

Teisingumo, kaip idėjos, reiškinys nėra vienpusis, tik prekybiniuose ar teisminiuose susitarimuose. Galime manyti, kad teisingumas, kaip viešosios pilietinės visuomenės idėja, persmelkia ją visą, visus jos ryšius. Teisingumas kuria kultūrinę terpę, kuri yra labiausiai tinkama moraliai būtybei ugdyti, taip pat griežtai laikantis teisingumo.

Teisingumas Kanto filosofijoje yra būtinas bet kurios protingai tvarkingos visuomenės pagrindas, tiksliau, būtinas bet kurių kuriančių, intencionalių, o ne laikinų tarpžmogiškų santykių pagrindas. Teisingumas žmonių santykiuose tiek pat būtinas, kiek ir laisva autonomiška žmogaus valia galutiniam a priori mąstomam tikslui siekti. Be teisingumu kuriamos pilietinės būklės, paklusimas moraliniam imperatyvumui būtų nepatrauklus žmogaus valiai. Kita vertus, laisva valia kuria teisingumu paremtus žmonių santykius, nepaisydama galimų su prigimties ar gamtos trukdymais susijusių nelaimių. Todėl autonomiška laisva žmogaus valia ir teisingumas tarp žmonių yra dvi būtinos sąlygos moraliai būtybei atsirasti.

Turbūt, aptardamas teisingumą, Kantas aiškiai suvokė, kad teisingumo pajungimas moralios būtybės atsiradimui visuomenėje yra labiau išimtis, o ne taisyklė; teisinga visuomenė – ne tikrovė, o idėja. Tačiau Kanto atlikta teisingumo analizė labiau įtikina, negu iš neapibūdinamo teisingumo jausmo kylą veiksmai. Veiksma žmonės sakytu, kad Kanto apmąstymai neturi jokios tiesioginės praktinės taikomosios reikšmės. Specialioje ir populiarioje literatūroje aptinkame tris pagrindinius Kanto praktinės filosofijos nenaudingumo aiškinimus. Pirma, kad filosofas buvo vienišius, nuo tikrovės atitrūkęs provincijos svajotojas, antra, senatviškai suvaikėjęs ir taip pat toli nuo tikrovės, trečia, profesoriaus statusas jam leido kalbėti tokius dalykus, kurių niekas, gal net jis pats, nesuprato. Visi šie keliai išvaikščioti ne vieno besidominčio Kanto filosofija. Be abejo, Kanto teisingumo samprata, taip pat ir jo politinė teorija nėra išbaigta, dažnai atrodo prieštaringa ar pasenusi. Tačiau išanalizavę Kanto teisingumo sampratą praktinės filosofijos teleologijoje, matome,

kad jo nurodytos aptarimo kryptys suteikia pagrindą ne tik tolesniems teoriniams, bet ir praktiniams teisingumo teorijos aspektams tirti.

Literatūra

1. Rawls J. *A Theory of Justice*. Oxford, New York, Toronto: Oxford University Press, 1973.
2. Walzer M. *Spheres of Justice*. Oxford: Basil Blackwell, 1983.
3. Nyčė F. *Rinkiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1991.
4. Šliogeris A. *Niekio vardai*. Vilnius: Pradai, 1997.
5. *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*. T. 11. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1983.
6. *Filosofijos žodynas*. Vilnius: Mintis, 1975.
7. Dewey J. *Theory of Valuation*. Chicago, Illinois: The University of Chicago Press, 1939.
8. Kantas I. *Sprendimo galios kritika*. Vilnius: Mintis, 1991.
9. Kantas I. *Dorovės metafizikos pagrindai*. Vilnius: Mintis, 1980.
10. Kant I. *Metaphysik der Sitten*. // I. Kant. *Werke in sechs Bänden* (Hrsg. W. Weischedel). Band IV. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1956.
11. Kant I. *Grynojo proto kritika*. Vilnius: Mintis, 1996.